

Neoliberalisme en antiglobaliseringsbeweging in Canada: de transformatie van de jaren negentig

► *William K. Carroll en William Little*

Canada kende reeds vanaf het begin van de jaren tachtig neoliberale regeringsexperimenten die de basis legden voor de internationalisatie van de Canadese economie, het opbreken van de welvaartsstaat en het privatiseren van de overheidsbedrijven en –diensten. Door de handelsverdragen met vooral de USA brokkelde de nationale soevereiniteit af en verscherpten de sociale en economische verschillen tussen de provincies. Via een verdere uitholling van de federale macht konden de neoliberalen hun plannen gemakkelijker uitvoeren en ook het staatsapparaat aan de discipline van de markt onderwerpen. Het neoliberalisme was niet alleen een ideologie om een andere relatie tussen economie en staat te leggen, maar ook om de maatschappij ervan te doordringen. Dit stuitte op fel verzet van de vakbonden en de sociale bewegingen. Maar zonder veel resultaat. De laatste jaren heeft dat verzet zich echter gehergroepeerd in het kader van de antiglobaliseringsbeweging en hierdoor een nieuwe dynamiek aangeboord. De Battle of Seattle heeft blijkbaar als een katalysator gewerkt

1. DE NEOLIBERALISERING VAN CANADA: TRANSITIE EN CONSOLIDATIE

Volgens Jim Stanford¹, een econoom van de Canadian Auto Workers (CAW), verliep in Canada de overgang naar een liberaal regime in de jaren tachtig macro-economisch gezien als volgt: in 1981 besloot men tot hoge interestvoeten, dit met werkloosheidspercentages tot gevolg. Dit leidde in 1982-'83 tot een uitzonderlijk diepe recessie en daarna rond 1986 tot een halvering van de inflatiepercentages. In samenhang hiermee omhelsde in 1985 de Canadese staat op federaal vlak en nogal ongelijkmatig op provinciaal niveau een Thatcheristisch privatiserings- en dereguleringsbeleid. De energie-industrie werd al in 1985 geprivatiseerd, gevolgd door de financiële sector in 1986-'87, door de vervoerssector in 1987, door de telecommunicatie op het einde van de

jaren tachtig en daarna door vele federale sleutelbedrijven. Zoals vele analisten al noteerden heeft het Canadees vrijhandelsverdrag met de USA (Canada-US Free Trade Agreement, FTA) van 1989 een sleutelrol in de overgang naar het neoliberalisme gespeeld. Wat betreft het domein van de internationale investeringen begon de transitie in werkelijkheid reeds in 1985 toen de federale regering de beperkingen op buitenlandse investeringen afschafte door het Foreign Investment Review Agency te vervangen door Investment Canada, een *cheerleader* om internationaal kapitaal aan te trekken. De neoliberale belastinghervormingen in de late jaren tachtig verminderden zowel de tarieven van de federale bedrijfsbelastingen als van de federale inkomstenbelastingen voor de hogere inkomens en harmoniseerden die met het Amerikaanse post-Reagan-regime. Tenslotte werd deze overgang naar het neoliberalisme op het vlak van de arbeidsrelaties begeleid met een regeringsaanval op de “vrije collectieve onderhandelingen” toen de zogenaamde tijdelijke loonmaatregelen uit de jaren zeventig vervangen werden door meer “permanente” veranderingen in de arbeidswetgeving en door beperkingen op provinciaal niveau van het stakingsrecht (Panitch en Swartz, 1993).

Indien we het verhaal doortrekken tot in de jaren negentig en dit decennium beschouwen als eentje van vooral neoliberale consolidatie, dan wordt het cumulatieve karakter van deze veranderingen nogal duidelijk. Op macro-economisch vlak besloot de Bank of Canada in 1988 tot een beleid van extreem hoge rentetarieven die bijdroegen aan de recessie in de vroege jaren negentig, waarna de federale regering in 1995 opnieuw een oorlog tegen het financieringstekort ontketende door

de uitgaven met eenderde (als deel van het BBP) te verminderen. Rond 1995-'96 hadden de provincies hun uitgaven in evenwicht gebracht. De federale regering noteerde in 1997 een overschot op de begroting en in 1998 was het overschot op de begroting het grootste van de landen van de G7 (Little, 1999). Aldus was de toezegging uit de jaren tachtig om de balans in evenwicht te brengen in de meeste delen van Canada van overtuigingsretoriek veranderd in een tastbare werkelijkheid in de late jaren negentig. Doordat verschillende provincies hun eigen privatiserings- en dereguleringsprogramma's uitvoerden werd de economische aanwezigheid van de staat in de jaren negentig nog verder beperkt. Zoals de invoering van de FTA een sleutfase was in de neoliberale transitie, zo betekende de North American Free Trade Agreement (NAFTA) in 1994, die ook Mexico omvatte en mogelijk uitgebreid zou worden met Chili, een versterking van het nieuwe regime, waarbij nooit eerder geziene rechten toegekend werden aan de investeerders in dit deel van de wereld. In 1996 bevestigde de oprichting van de World Trade Organization (WTO) nogmaals dit gegeven.

De neoliberale belastingmaatregelen werden in 1991 op federaal niveau versterkt door van overdrachtsbelasting naar BTW geheven op bijna alle goederen en diensten over te gaan en daarna door allerlei belastingverminderingen door te voeren die primair bestemd waren om de hoge inkomensgroepen aan te sporen tot privé-investeringen en hogere consumptieve uitgaven. Ook werden in vele districten de minimumlonen bevroren. Het federale minimumloon verloor tussen 1986 en 1997 35 procent van zijn koopkracht. De werkloosheidsvergoedingen werden grondig hervormd volgens post-Reagan-richtlijnen, waardoor het percentage van de Canadezen dat tussen 1990 en 1996 (de langste periode met hoge werkloosheid sinds de jaren dertig) een werkloosheidsuitkering ontving, daalde.² Vooral in provincies onder zuiver liberaal bestuur werden strategische veroveringen van de arbeidersbeweging teruggedraaid, zoals de antionderkruiperswetgeving, het recht op gelijke beloning en de vaste loonschalen. Procedures die de vakbondswerking gemakkelijktten werden in de provincie Onta-

rio afgeschaft, terwijl een arbeidswetgeving naar Texaanse stijl in de provincie Alberta werd ingevoerd. De transitie naar en de consolidatie van het neoliberalisme had een negatief impact op de levensstandaard doordat de uurlonen na inflatiecorrectie tussen 1983 en 1996 met 2 procent daalden, hoewel de reële productiviteit per werknemer in die periode steeg met 14 procent. De daling van vooral de overlevingsinkomens ging gepaard met een dramatische groei van de inkomensongelijkheid. Terwijl in 1973 het inkomen van de rijkste 10 procent van de gezinnen met afhankelijke kinderen 21 maal dat van het deciel der armste Canadese gezinnen bedroeg, ontving in 1996 het rijkste deciel van de bevolking 314 maal meer dan het armste deciel. In dezelfde periode kromp de categorie van de gemiddelde inkomens (inkomens tussen 24.500 en 65.000 Canadese dollar) van 60 procent tot 44 procent van de gezinnen met afhankelijke kinderen (Centre for Social Justice, 1998). Dit verschaft ons een inzicht in de aard van het Canadese neoliberale regime.

De versterking van het neoliberalisme in Canada heeft zich via trends voltrokken die men ook in de meeste ontwikkelde kapitalistische democratieën kon waarnemen: de Keynesiaanse beleidsagenda van het naoorlogse klassencompromis uit de periode van de economische expansie werd verdrongen door een marktbenadering voor het besturen van het kapitalisme. De competitie voor het aantrekken van investeringskapitaal kreeg nu voorrang. Deregulering, privatisering, regressieve belastinghervormingen, de uitholling en ontmanteling van sociale voorzieningen, de obsessie met het verminderen van begrotingstekorten, de open deur voor buitenlandse investeringen en de aanvallen op de vakbondsrechten vormen samen een beleidspakket dat de behoeften en de belangen van het kapitaal, vooral dan van de meer geïnternationaliseerde, mobiele fractie ervan moet dienen en dat in belangrijke mate het lot van de Canadese identiteit op nogal fetisjistische wijze heeft gemarkeerd door de invoering van de loonie.³

Ook in Canada ontstond het neoliberalisme in een context van dalende winsten. Canada volgde hierbij dezelfde weg als de andere liberale democra-

De transitie naar en de consolidatie van het neoliberalisme had een negatief impact op de levensstandaard

tiën door zich aan te passen aan en soms zelfs door te anticiperen op de accumulatievereisten van het kapitaal in het tijdperk van de globalisering. Men kan wijzen op graduele verschillen zoals met de G5-landen. De daling van de Canadese bedrijfsbelastingen⁴ was vanaf het midden van de jaren zeventig tot 1993 erg sterk, maar het algemene patroon was niet uitzonderlijk anders. Tot aan de diepe recessie van 1990-'92 leek het neoliberalisme te kunnen zorgen voor verhoogde winstvoeten (Smith en Taylor, 1996). Zoals in de andere landen werd de disciplinerende kracht van het neoliberalisme structureel bepaald door het wakenkarakter dat Canada steeds sterker inschakelde in een concurrentiële wereldmarkt die beheerst wordt door waardeverhoudingen (*value relations*).

Ten einde het specifieke karakter van de neoliberale transformatie te begrijpen moeten we de "krachtsverhoudingen" – politiek, economisch, cultureel – bekijken die de vorming van het hedendaagse Canada hebben beheerst. Zij hebben de organisatorische vormen en vertogen verschaft waarbinnen het neoliberalisme zich politiek kon vormen. We zullen eerst een overzicht bieden van de consolidatie van de neoliberale staat. Dan geven we een beeld van de standpunten van het kapitaal en van haar structuur, waarbij we de politiek-culturele verschuivingen in de richting van een specifieke neoliberale regeerbaarheid zullen bekijken. Immers, het nieuwe regime moet haar culturele voorwaarden ook veilig stellen. Tenslotte zullen we wijzen op de tegenkrachten die inmiddels tekenen van rijpheid geven, ook al heeft het neoliberalisme een beperkte hegemonie gevestigd.

2. DE CANADESE WEG NAAR HET NEOLIBERALISME GEZIEN VANUIT DE STAAT.

Canada kan men als Noord-Atlantische kapitalistische democratie in termen van de eigen geschiedenis, geografie en staatsorganisatie begrijpen. De diepe etnische en nationale verdeeldheid tussen Québécois, aboriginals en Engelstalige groepen kan men reeds traceren in de vroege Franse en Engelse kolonisatie met de vestiging van "blanke kolonistengemeenschappen" in de zeventiende en achttiende eeuw en de ermee gepaard gaande verdrijving van de aboriginals. Er is de verovering van New France door de Britten op het einde van achttiende eeuw en het hardnekkig overleven van Franssprekend Québec in een tot voor kort politiek ondergeschikte verhouding tot Engelsspre-

kend Canada. De geografie liet ook haar sporen na. Er ging een uitdaging uit van de schepping van een nationale markt over een enorm uitgestrekt land dat spaarzaam bewoond en ongelijkmatig met rijkdommen begiftigd was. Hier een moderne kapitalistische gecentraliseerde staat in stand houden met praktijken en identiteiten die moesten bijdragen tot de vorming van een "nationale gemeenschap", verleende in de loop van de kapitalistische ontwikkeling een zekere specificiteit aan die Canadese staat:

"Het land dat in 1867 werd geschapen was een liberale democratie, maar eentje wier soevereiniteit verdeeld en verknipt werd. Als ex-kolonie, maar nog als "dominion", dus zonder erkenning als een volledig onafhankelijke natiestaat, was het land intern verdeeld door concurrerende nationalistische eisen die in Frans- en Engelssprekend Canada naar boven kwamen, en door de onopgeloste geschiedenis van de onderwerping van de aboriginal-volkeren. De staatsstructuren werden ontworpen als antwoord op deze concurrerende eisen. (...) Het resultaat hiervan was een verdeelde soevereiniteit via het Canadese federalisme en een "plaatsgevoelig" maatschappelijk paradigma." (Albo en Jenson, 1997: 226)

Bij gebrek aan een sterk pan-Canadees aanhankelijkheidsgevoel bleef de basis voor een stevige nationale hegemonie in Canada zwak daar de regionale, provinciale en etnische identiteiten voortdurend het uitbouwen van één enkele nationale identiteit betwistten. Sinds het einde van de jaren zestig met de mobilisatie van een moderne nationalistische onafhankelijkheidsbeweging in Québec en van een aboriginalsbeweging die sterk verschillende eisen voor politieke soevereiniteit stelden, werden de spanningen intenser en geraakte Canada in een endemische constitutionele crisissituatie. In de context van deze identiteitscrisis gebeurde de neoliberale transitie en consolidatie. Het neoliberalisme in Canada legt niet voor niets de nadruk op decentralisatie, omdat hierin een middel wordt gezien voor het oplossen van de organische crisis van de Canadese staat; precies trouwens zoals de nationalistische verlangens zich in Québec grotendeels rond een "contraparadigma" uitten dat het Anglo-Canadees neoliberalisme verwierp en het sociale partnerschap naar het sociale corporatisme van kleine Europese staten als Zweden en Oostenrijk aanpreef (Salée en Coleman, 1997: 268).

Het neoliberale project moest zich ook bekommeren om de specifieke patronen van kapitaalaccumulatie die geërfd waren van de twee opeenvolgende "nationale projecten" die aan Canada

vorm en inhoud hebben gegeven vanaf het einde van de negentiende eeuw tot en met de jaren zeventig. Het eerste project omvatte een verlaat industrialiseringsregime met extensieve accumulatie achter tolmuren. Het tweede was een Fordistisch-Keynesiaans regime van intensieve accumulatie met tendentieel open internationale handelsrelaties. In feite kan men het neoliberale project zelf beschouwen als een derde "nationaal project" in overeenstemming met Canada's plaats in de dynamiek van de wereldeconomie.⁵

"De nieuwe consensus stelt dat Canada haar regels van de economische unie moet veranderen om in de nieuwe wereldorde te overleven. Deze regels zouden idealiter voorrang moeten verlenen aan de marktkrachten bij het bepalen en lokaliseren van economische activiteiten, bij de promotie van regionale specialisatie en de concurrentiekracht, en de provincies zou men moeten toestaan te concurreren voor het aantrekken van het nogal vluchtige internationale kapitaal. In meer tastbare termen gesteld betekent dit het verminderen van de fiscale lasten en de regulerende bepalingen voor de industrie en het verlagen van de verwachtingen ten aanzien van de rol van de staat, in het bijzonder ten aanzien van het sociale welzijn, de tewerkstelling en de regionale ontwikkeling." (Brodie, 1997: 256)

Aldus markeerden de jaren tachtig en negentig een verschuiving van enerzijds een poreus Fordisme dat gedeeltelijk gevoed werd uit de groeiende investeringen en handelsrelaties met de Verenigde Staten en dat bevorderd werd door staatsprogramma's voor regionale inkomensspreiding en voor inkomensherverdeling tussen de klassen, naar anderzijds een post-Fordistisch regime naar "continentaal-neoliberale" snit dat Canada integreerde in een grotere Noord-Amerikaanse economische ruimte (Carroll, 1993). De belangrijkste katalysatoren voor deze transitie waren de "handelsverdragen" van 1989 (FTA) en 1994 (NAFTA). Critici van de verdragen stelden dat de schepping van een dergelijke economische ruimte onvermijdelijk moest leiden tot een neerwaartse harmonisatie daar de politieke overheden zouden gaan concurreren voor investeringskapitaal. De neoliberalen verwelkomden echter de komst van een "speelveld" waarop het in Canada gevestigde kapitaal een veilige toegang tot de Amerikaanse markten kon behouden. Maar de critici noemden het een "race naar de bodem" daar het welzijn van de Canadese arbeiders zou worden geofferd op het altaar van de concurrentiekracht. Zij stelden dat Canada er na 1945 in was geslaagd om een

"communautair" kapitalisme te scheppen in vergelijking met de individualistische Amerikaanse variant ervan. De institutionele arrangementen die Canada onderscheidde van de Verenigde Staten, waren overgenomen van het West-Europese model. Ze omvatten:

"Een omvattend sociaal vangnet, een grote rol voor de staat in de economie en een stevige en vooruitstrevende vakbeweging. Canada had eveneens een sociaal-democratische partij (de C.C.F./N.D.P.) die, alhoewel in de minderheid, zowel een uitgebreide welvaartsstaat als een leidende rol van de staat in de economie voorstond." (Chernomas en Black, 1996: 25)

Een decennium na de invoering van de FTA is het duidelijk dat de Canadese beleidsmaatregelen op het vlak van de inkomstenbelasting en de werkloosheidsverzekering naar beneden zijn bijgesteld en dat zij nu nauw overeenstemmen met de minimalistische standaarden van het Post-Reagan-Amerika.⁶ In deze zin waren de waarschuwingen dat de handelsovereenkomsten de mechanismen zouden zijn waardoor de Reagan-revolutie "via de achterdeur" (Panitch, 1987) zou binnenkomen, gerechtvaardigd. Maar behalve de indirecte harmoniseringsmechanismen stonden de handelsverdragen ook de expliciete uitholling van de Keynesiaanse welvaartsstaat toe in elk deelnemend land:

"Speciaal de FTA beperkt het terrein van de politiek door regeringen te verbieden om zowel de binnenlandse producenten te bevoorrechten als om de binnenlandse industrie te subsidiëren. (...) De NAFTA gaat zelfs nog verder door het domein van de staat effectief te beperken. Het verdrag wijst met de vinger naar de openbare sector met zijn "niet marktconforme" maatregelen, beperkt het gebruik van openbare bedrijven en vereist dat de resterende moeten opereren volgens zuiver commerciële normen." (Brodie, 1997: 256)

Tot de effecten van een dergelijke continentale rationalisering rekent men zowel de verdere verzwakking van de "nationale" economische integratie én de versterking van de ongelijkmatige ontwikkeling. De relatieve kansen die de regio's hebben, zijn in steeds grotere mate afhankelijk geworden van hun individuele integratie in de continentale en globale markten in plaats van in de nationale markt, terwijl de gedeeltelijke desindustrialisering van de provincie Ontario de speelruimte voor een regionale inkomensherverdeling heeft beperkt (Brodie 1997: 257).

Het neoliberalisme heeft via de handelsverdragen geleid tot een verdere balkanisering van de Canadese staat. Canada's federale structuur met haar opgesplitste soevereiniteit zorgde er in de eerste plaats voor, dat bepaalde onderdelen van het neoliberale project werden doorgevoerd nog ruim voordat de handelsverdragen werden afgesloten. In Canada zijn de provinciale regeringen verantwoordelijk voor volksgezondheid, onderwijs, welzijnsbeleid en arbeidswetgeving. Hierdoor kon de overgang naar het neoliberalisme het handwerk van de provinciale regeringen worden, vooral van die buiten de Fordistische kernlanden van Ontario en Québec. Inderdaad, in Brits Columbia pionierde de Social-Credit-regering van William Bennett met de oprichting in 1979 van de British Columbia Resources Investment Corporation (Persky 1983) en in 1983 met Canada's eerste omvattende programma van neoliberale overheidsterugtrekking (Carroll en Ratner 1989) waarbij met volkskapitalistische privatiseringen *avant la lettre* werd geëxperimenteerd. De provincie Saskatchewan volgde daarna met een eigen Conservatief programma (Biggs en Stobbe, 1991), evenals de provincie Alberta onder de opeenvolgende Conservatieve regeringen van de late jaren tachtig en de jaren negentig (Laxer en Harrison, 1995; Taft, 1997). Met als gevolg dat in het begin van de jaren negentig het neoliberalisme in het grootste deel van westelijk Canada, in het bijzonder dan in Alberta, dat nu Canada's meest conservatieve provincie van de "vrije onderneming" was geworden, burgerrechten had verworven.

In dezelfde periode werd het financieringstekort op federaal niveau verminderd door de kosten van de welvaartsstaat naar de provincies door te sluiten. De verminderde federale ondersteuning van Fordistisch-Keynesiaanse programma's noopte bepaalde provincies met een zwakke inkomstenbasis tot het verminderen van de omvang van hun openbare sector. Ze moesten snoeien in de openbare diensten, waardoor dan weer regionale verschillen in het niveau van de aangeboden diensten ontstonden (Brodie, 1997: 257). Dit "afschuiven" resulteerde in een neiging tot privatiseren van de openbare diensten. Zo heeft Fuller (1998) vastgesteld dat het federale aandeel in de uitgaven voor volksgezondheid daalden van 42 procent in het midden van de jaren zeventig tot 20 procent op het einde van de jaren negentig, terwijl in dezelfde periode de privé-uitgaven voor gezondheidszorg stegen van 23,6 procent tot 30 procent, waardoor deze laatste als financieringsbron de federale regering verdrongen van de tweede

plaats. In de late jaren negentig werd, als gevolg van algemene bezorgdheid over de neergang van Canada's gezondheidszorg, hier tot bepaalde herfinancieringen besloten. Intussen was wel de federale financiering van de sociale sector gedaald van 11 miljard Canadese dollar in 1995-'96 tot 9,2 miljard Canadese dollar in 1997-'98, waardoor de indruk ontstaat dat "bij de bezuinigingen de arme mensen die afhankelijk zijn van de provinciale bijstandsprogramma's de spits hebben afgebeten" (Greenspon, 1998a).

Finn (1998) heeft gesuggereerd dat de decentralisatie van de Canadese staat een belangrijke rol heeft gespeeld in de uitvoering van het neoliberale project. De provinciale premiers hebben herhaaldelijk grotere bevoegdheden geëist. Ze eindigden met hun "federaal unilateralisme" bij het actieprogramma dat in 1995 door de neoliberale Business Council on National Issues (een cenakel van 150 topmanagers van leidende Canadese bedrijven) was aangenomen. Dit actieprogramma betreurde "de unilaterale oplegging van federale voorschriften en regels" en riep op tot een "slankere" en niet-interventionistische federale regering die iedere provincie vrij zou laten om haar eigen regelingen voor sociale programma's, gezondheid en onderwijs te ontwerpen (Finn, 1998). In deze context van interprovinciale wedijver voor het aantrekken van investeringen werd het afstaan van bevoegdheden een effectieve hefboom voor het afbouwen van de openbare voorzieningen.⁷ In de NAFTA moeten de Canadese provincies niet alleen onderling concurreren voor het aantrekken van investeringen, maar ook nog eens met de centrale overheden in de USA die de laagste belastingen van alle geïndustrialiseerde landen aanbieden (Thomas, 1997).

Behalve de dynamiek die uitgaat van de opgesplitste soevereiniteit als ontbindende kracht van de Canadese staat, was er nog de sterke neoliberale bocht die de Centrale Bank onder leiding van gouverneur John Crow in de late jaren tachtig nam. Het neoliberale project profiteerde tussen 1984-'93 van de relatieve autonomie van de Bank of Canada onder de regering van Mulroney (als gevolg van de partiële privatisering van de directe controle door de federale regering) en van bankgouverneur Crow. Hij was een vroegere functionaris van het Latijns-Amerikaanse team van het IMF. Hij omarmde in 1988 een stoutmoedig monetaristisch programma dat voorrang verleende aan "prijisstabielheid voor de waarde van het geld" boven de andere taken van de Bank, zoals

het bewaken van het werkgelegenheidspeil (McQuaig, 1995: 75, 81). Hoewel de reële rentestand reeds in de jaren tachtig tot 6,6 procent was gestegen, namen de rentepercentages onder Crow in het midden van de recessie van 1990-'92 tot 8 procent toe, wat boven de werkelijke interestvoeten in de andere G-7-landen lag, in het bijzonder van de USA waar het reële rentepercentage in 1990 slechts 2,5 procent bedroeg. Deze enorme kloof bevoordeelde het speculatieve geldkapitaal ten aanzien van het productieve kapitaal. De koers van de Canadese dollar steeg hierdoor in deze periode dan ook spectaculair. Maar ook de werkloosheidspercentages liepen op. De hoge rentestand betekende niet alleen dat Canada door een bijzonder diepe recessie ging, maar ook dat het financieringstekort aangroeide door de oplopende lasten van de staatsschuld en door de dalende staatsinkomsten. Alhoewel in 1990-'91 de federale regering 10 miljard Canadese dollar meer aan belastingen ophaalde dan het uitbetaalde aan programma's, lieten de interestbetalingen van 42 miljard Canadese dollar toch een gat achter van 32 miljard Canadese dollar (McQuaig, 1995: 117).

Het gapende tekort en de groeiende staatsschuld veroorzaakten bij de elites een morele paniek waarbij het "heil van de natie" geïdentificeerd werd met de dringende noodzaak om de "schuldenberg" te ontwijken. Men vreesde het verlies van nationale onafhankelijkheid aan het IMF. Neoliberale *think tanks* zoals het Fraser Institute, dat een vooraanstaande stem had verworven in de nieuwsberichtgeving in de jaren tachtig, sloten zich aan bij de rechtse en centrumpartijen om het "financieringstekort" tot Volksvijand Nummer Een te betitelen (McQuaig, 1995; Workman, 1996; Dobbin, 1998; Carroll en Shaw, 2001). Het vertoog over het deficit diende in de jaren negentig om het morele gezag van het neoliberalisme te cementeren. Maar het schiep ook legitimeringsproblemen toen het economisch "herstel" en een bijna tot nul gereduceerde inflatie de federale regering en verschillende provinciale regeringen op het einde van de jaren negentig begrotingsoverschotten lieten boeken. In Alberta, waar neoliberale politieke stromingen sterk opkwamen, werd de conservatieve regering in verlegenheid gebracht door haar forse bezuinigingen op de gezondheidszorg (met o. a. het sluiten van verschillende ziekenhuizen), hoewel die strikt fiscaal gezien niet nodig waren geweest (Taft, 1997). Dit

alles veroorzaakte protestacties van de zijde van het in vakbonden georganiseerde verplegende personeel.

3. NEOLIBERALISME EN DE TRANSFORMATIE VAN DE KAPITAALSTRUCTUUR

De kapitaalstructuur, waartoe ook de relatie tussen kapitaal en arbeid behoort, onderging door het neoliberalisme een ontrafelingsproces als gevolg van een veranderende articulatie op het niveau van de continentale en mondiale accumulatie van het kapitaal. Hoewel het *poreuze* Fordisme reeds in de jaren vijftig en zestig een langzame Noord-Zuid-heroriëntatie van de goederen- en kapitaalsstromen had ondergaan waarbij de Oost-West-as van Canada's thuismarkt was verzwakt, namen de Noord-Zuid-handelsstromen in de late jaren negentig met naar schatting 10 tot 11 procent per jaar toe, terwijl de Oost-West-handelsstromen met slechts 3 tot 4 procent per jaar aangroeyden (Schofield, 1998: B4). Een algehele verandering in de houding van de Canadese kapitalisten volgde doordat de continentale accumulatiestrategieën de bedrijven in steeds sterkere mate het belang van de Noord-Zuid-handel deden ontdekken. In overeenstemming hiermee herstructureerden zij "hun operaties ten einde voordeel te halen uit de grote Amerikaanse markten" (*ibid.*). De handel, die in Canada altijd al een sleutelement is geweest in de kapitaalaccumulatie, nam in belang toe en steeg van 25 procent van het BBP in 1991 naar 41 procent in 1997. Canada's handel met de USA steeg van ongeveer 66 procent in de jaren vóór de handelsverdragen naar 70 procent in 1990-'91 en naar 75 procent in 1996 (*ibid.*).

Het steeds extravertter wordende karakter van het Canadese kapitaal kan men ook herkennen aan de evolutie van de buitenlandse investeringen. Als gevolg van de liberalisering in de jaren tachtig en van de handelsverdragen van 1989 en 1994 groeide het aandeel van de buitenlandse bedrijven in het totale bedrijfsinkomen (zonder de financiële sector mee te rekenen omdat die nog stevig gecontroleerd wordt door Canadese kapitalisten) van 26,9 procent in 1988 tot 31,5 procent in 1996, dit gedeeltelijk als gevolg van de sterkere groeipercentages geboekt door de grotere en op de continentale markt gerichte bedrijven in buitenlandse handen. De handelsverdragen lijken hun beoogde effect gehad te hebben door het lokken van Amerikaanse en andere investeringen naar Canada. In de jaren die onmiddellijk aan de FTA

voorafgingen (1987-1988), daalde de instroom van buitenlandse directe investeringen nog met 25 procent. De investeerders uit de USA tekenden in 1988 voor slechts 26 procent van het totaal. Maar na de recessie van 1990-'91 steeg de jaarlijkse instroom met 73 procent tussen 1992 en 1997 met als hoogtepunt 9,9 miljard US\$ in 1997. Daarvan kwam 77 procent uit de USA (OECD, 1998: 75). Een kenmerk van de hegemonie van het transnationaal neoliberalisme in het politiek-economisch denken was dat vele zakenkringen zich zorgen begonnen te maken over het feit dat Canada er niet in slaagde om voldoende buitenlandse investeringen aan te trekken. Het aandeel van Canada in de totale directe investeringen in de wereld daalde van 11 procent in 1980 tot 5 procent in 1997 (MacKinnon, 1999). Van de OESO-landen die tussen 1990 en 1997 de meeste buitenlandse investeringen aantrokken, stond Canada op de achtste plaats, achter de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, België en Luxemburg, Spanje, Nederland en Mexico, en nauwelijks voor Australië en Zweden (OECD, 1998: 14).

In de vroege jaren zeventig hadden de toenemende buitenlandse investeringen, zelfs in delen van de Canadese bourgeoisie, nog steevast aanleiding gegeven tot grote bezorgdheid over het bewaren van de economische soevereiniteit. Tien jaar na de ondertekening van het FTA-verdrag wees de zakenwereld op de voordelige invloed van buitenlandse investeringen en van de buitenlandse han-

del daar "de diepere integratie in de Noord-Amerikaanse economie (...) vele in Canada gevestigde bedrijven toestond om competitievere spelers in de wereldeconomie te worden" (Hart, 1998). Deze toegenomen "concurrentiekracht" nam niet alleen de vorm aan van continentale handel, maar ook van kapitaaluitvoer naar de omliggende landen. De Canadese buitenlandse directe investeringen naar landen buiten de OESO stegen van 21 procent van de totale uitstroom in 1995 naar 40 procent in 1997, terwijl de kapitaaluitstroom naar de USA daalde van 56 procent van het Canadese totaal in 1995 naar 31 procent in 1997 (OECD, 1998: 77).

Het belangrijkste aspect van Canada's deelneming aan de globale kapitaalcircuits heeft allicht te maken met het enorme volume staatsobligaties dat zich in handen van het buitenland bevindt. Zoals uit tabel 1 blijkt, was in het begin van 1970 tijdens het hoogtepunt van de Fordistisch-Keynesiaanse periode met de dollar nog als standaard, het grootste deel van de buitenlandse directe investeringen afkomstig uit de USA en was het volume buitenlandse obligaties in Amerikaans bezit relatief klein. In de daarop volgende drie decennia (1) vertienvoudigden de buitenlandse directe investeringen in Canada, terwijl de waarde van de portefeuille-investeringen verdertigvoudigde (gerekend in lopende dollars); (2) het Amerikaanse overwicht op het vlak van directe investeringen verzwakte voortdurend, maar directe investeringen vanuit Europa stegen spectaculair

in de jaren negentig; en (3) het Amerikaanse overwicht in de portefeuille investeringen daalde scherp in de jaren zeventig en tachtig, maar herstelde zich enigszins in de jaren negentig. De Japanse investeringsportefeuille groeide in de jaren tachtig nog sterk maar kromp dramatisch in nadat de economische zeepbel in 1989 uit elkaar was gespat. Rond 2000 namen de meeste buitenlandse investeringen de vorm aan van portefeuillebeleggingen. De helft ervan was in handen van Amerikaanse beleggers met daarnaast aanzienlijke belangen in handen van Europeanen en

TABLE 1:
TRENDS IN FOREIGN INVESTMENT IN CANADA (TOTAL STOCK)

Source: Statistics Canada, Canada's International Investment Position, 1926 to 1996. Catalogue no. 67-202. Ottawa: May 1997, pp. 48, 53; Canada's International Investment Position, 2000. Catalogue no. 67-202. Ottawa: March 2001.

	USA	UK	Other EU	Japan	Other OECD	Other	Total %	Total \$
A Foreign direct investment in Canada								
1970	81	10	6	0	2	1	100	27 B
1980	78	9	8	1	2	2	100	65 B
1988	67	14	8	3	4	3	100	114 B
1996	68	8	13	4	4	4	100	180 B
2000	64	7	20	3	3	3	100	292 B
B Foreign portfolio investment in Canadian bonds								
1970	84	6	4	2	4	1	100	12 B
1980	64	3	16	3	10	4	100	57 B
1988	29	5	17	25	19	4	100	156 B
1996	46	10	14	13	10	3	100	356 B
2000	53	10	13	9	7	7	100	381 B

Japanners. De trend naar een meer kosmopolitisch patroon ging in de richting van zowel directe investeringen als portefeuillebeleggingen. Ondanks de snelle expansie van het Europese kapitaal bleven de Verenigde Staten veruit de belangrijkste bron van directe investeringen, iets wat het belang van de nauwe integratie van het productieve kapitaal als gevolg van de handelsverdragen onderstreept.

Als men het neoliberalisme in verband brengt met de machtsvisie die ontwikkeld is door het transnationale geldkapitaal (Overbeek en Van der Pijl, 1993: 15), dan kan men de verschuiving in de kapitaalstructuur ook zien als een versterking voor de economische basis van de neoliberale hegemonie. In 2000 bedroeg de totale waarde van de Canadese buitenlandse directe investeringen (301 miljard dollar) nauwelijks meer dan de totale waarde van de buitenlandse directe investeringen in Canada (292 miljard dollar). Dat bevestigt de stelling dat Canada niet langer meer overwegend een ontvanger van buitenlandse directe investeringen is, maar nu zelf investeringen verricht op de internationale kapitaalmarkt (Chow, 1993). De waarde van de buitenlandse obligaties die in Canada aangehouden worden (35 miljard dollar), verzinkt echter in het niets bij de waarde van de Canadese obligaties, vooral dan van staatsleningen, die in buitenlandse handen zijn (381 miljard dollar). Dat levert een netto internationaal investeringsdeficit van 346 miljard dollar op (Statistics Canada, 2001), wat de statenloze financiers tegenover Canada in een strategisch sterke positie plaatst.

De statistieken van handel en investeringen weerspiegelen niet de kwalitatieve veranderingen die op het einde van de jaren tachtig en tijdens de jaren negentig in de kapitaalstructuur plaatsvonden. In het industriële kerngebied van het Fordisme in Ontario werden afdelingen van buitenlandse bedrijven gesloten of omgeschakeld om de geïntegreerde Noord-Amerikaanse markt te bedienen. Palmer (1994) geeft in detail weer hoe de Amerikaanse multinationale Goodyear Tire and Rubber zijn Canadese fabriek herstructureerde door er de belangrijkste eenheid buiten Toronto, waar meer dan 1.900 georganiseerde arbeiders werkten, te sluiten en in 1993 een nieuwe fabriek in de kleine stad Napanee te openen, alwaar autonome post-Fordistische productiekernen met kwaliteitskringen en 550 niet-georganiseerde

arbeiders opereren (1994: 136). Het geval van Goodyear toont ons als in een microkosmos enkele van de transformerende dynamieken die de kapitalistische herstructureringen op het vlak van de productie hebben gebracht en die betrekking hebben op zowel de desindustrialisering als de "postmodernisering". Palmer besluit: "...we moeten dit waarden als een nieuw imperialisme niet gericht op de Derde Wereld (...) maar op de onderontwikkelde periferie en de marginale regionale enclaves van oneven ontwikkelde, maar economisch geavanceerde natiestaten" (1994: 122). De vergrote reikwijdte van het kapitaal betreft niet enkel de selectieve verplaatsing van de productie in de staten van de semi-periferie. Het betreft ook de "herkolonisering van de kapitalistische 'uithoeken', waar in de late twintigste eeuw managers op intensieve wijze hun 'vrijheid' kunnen botvieren" (ibid.: 123).

Door middel van dergelijke herstructureringen van het kapitaal die door de zogenaamde informatierevolutie worden bevorderd en opgepoetst, hebben grote bedrijven hun arbeidsrelaties geflexibiliseerd en zich in netwerkvormen georganiseerd (Castells 1996) die zowel de ruimte voor de vakbonden in een Fordistische bezetting beperkt houden, als de vraag naar levende arbeid verminderen. Het resultaat hiervan was dat in Canada en elders door de "jobloze groei" de halfgeschoolde banen vervangen werden door een combinatie van losse McJobs en een goedbetaalde, maar intensief overwerkte technologische intelligentsia (Jackson, 1998). Zoals Mezies zegt:

"De productiviteitsgroei door de technologische verandering mag wel de economische activiteit hebben vermeerderd, maar deze groeiende activiteit scheidt nog geen betere tewerkstellingskansen voor de meeste mensen. (...) In Canada neemt dat in grote mate de vorm aan van baanloze economische groei: nieuwe geautomatiseerde productiefaciliteiten doen de uitvoer van hout, papier, mineralen, metalen en bewerkte goederen toenemen, terwijl de werkgelegenheid daalt of stagneert." (1996: 143)

Ondanks de ondernemerscampagnes voor "managersvrijheid", de voortdurende hoge structurele werkloosheid en de overheidsaanvallen op de rechten van de arbeidersklasse, probeerde de Canadese arbeidersbeweging in de jaren negentig het loonniveau en andere verworvenheden die men in de Fordistische tijd had verkregen, te behouden en de organisatiegraad van ongeveer

eenderde van de loonarbeiders veilig te stellen. De organisatiegraad bleef zich in Canada niettemin sterk onderscheiden van die in de USA waar ze in de jaren tachtig en negentig daalde van 23 procent naar 12 procent (Jackson 1998). De hoge gemiddelde werkloosheid van 9,7 procent in de periode van 1980 tot 1994 ging echter gepaard met een regressieve sociale wetgeving en met neoliberale propaganda, hetgeen het militantisme verzwakte. Het aantal stakingsdagen daalde van 5,2 miljoen in 1990 tot 1,6 miljoen in 1994 en de onderhandelde loonsverhogingen daalden van 5,6 procent in 1990 tot 0,3 procent in 1994 (Chernomas en Black, 1996). Het waren juist deze omstandigheden die in de arbeidersbeweging de ommezwaai inluidden naar het social unionism als initiatief tegen het neoliberalisme van Canada's grootste industriële vakbond, nl. de Canadian Auto Workers (CAW). We komen hier later nog op terug.

4. DE CONSTRUCTIE VAN DE CULTURELE VOORWAARDEN VOOR EEN 'PERMANENT' NEOLIBERAAL REGIME

De verschuiving naar een neoliberale of "gevoerd liberalerale" (Rose, 1999) mentaliteit in de politieke en economische heerschappij speelde een centrale rol in de versterking van het neoliberale regime. Zoals hoger vermeld was de verandering in "attitude" ten aanzien van de rol van de staat en de markten in het Canadese maatschappelijk bestel een belangrijke factor in deze omschakeling. Dit werd aangeprezen door pleitbezorgers uit de zakenkringen en met weinig gevoel voor kritiek in de pers overgenomen (Carroll en Shaw, 2001). Het belang van de cultuur voor de ontwikkeling van het Canadese neoliberalisme ziet men aan de manier waarop politiek-culturele attitudes zich in een reeks nieuwe strategieën voor het "leiding geven aan" de regering, organisaties, gemeenschappen en individuen manifesteerden. Met het nieuwe accumulatieregime ontstond een politieke cultuur van de "regeerbaarheid" waarin marktdenken en "actief burgerschap" nu de socia-

le rechten van de naoorlogse periode vervingen en waardoor de grondslagen van de culturele identiteit en de politieke beeldvorming van de Canadezen consequent veranderden. Men mag gerust stellen dat de veralgemening van de neoliberale regeermethodes ook een verandering in de levenswijze en de subjectiviteit teweegbracht en de culturele voorwaarden voor een permanente legitimering van en consensusvorming over de neoliberale reorganisatie van de Canadese samenleving heeft aangekondigd.

In Canada en elders propageert de neoliberale regeerstijl hoe men de taken, technieken en doelen van de regering kan veranderen. Dit beantwoordt aan het onderliggende culturele project van of de visie op een neoliberale regeervorm. Zoals Dean stelt zouden de neoliberale kritieken op de welvaartsstaat, op de cultuur van afhankelijkheid, op de sociale aanspraken en op de "immoraliteit" van de verzetsbewegingen hiertegen "weinig betekenis hebben gehad

indien de culturele hervormingen niet opgevat waren als van centraal belang voor het overbrengen van de waarden en normen van de markt op de hiervan afgeleide gedragsnormen voor al de andere maatschappelijke sferen, inclusief de instellingen en de beleidsinstrumenten van de overheid zelf." (1999: 162)

Canada's "culturele oorlogen" waren niet zo typisch "cultureel" of "ideologisch" als in de USA. Ze bleven op een subtiele wijze sterk technische debatten over een serie issues zoals vrijhandel, staatsschuld en fiscaal beleid, werkloosheidsverzekering, gezondheidszorg, zelfbestuur voor aboriginals, enz., maar ze waren wel even doeltreffend in het vestigen van de nu nog nauwelijks betwiste toepassing van normen, waarden en procedures van de markt op al deze kwesties. Standpunten die voorrang verlenen aan de eenheid en de integriteit van de nationale cultuur of samenleving en aan de ermee overeenstemmende opvattingen over het openbaar nut (tegelijk te stellen met

De drie centrale elementen in deze mentaliteitswijziging verwijzen naar het verwerpen van het "sociale" overheidsproject, naar de uitbreiding van de marktmethodes tot activiteiten waar voorheen geen markten bestonden en naar de ontwikkeling van controlemechanismen die op een indirecte wijze de individuen tot het maken van vrije keuzen aansporen.

gelijkheid, insluiting, universalisme en sociale rechtvaardigheid), die een open democratisch overleg verkiezen boven de technocratische, fiscale of plebiscitaire besluitvorming en die collectieve verantwoordelijkheid willen dragen voor de noden van de misdeelden, werden nu in het defensief gedrongen. In plaats hiervan introduceerde het neoliberalisme nieuwe bestuurspraktijken die allemaal gebaseerd waren op een andere invulling van de verhouding tussen openbaar en privé of die anders stonden tegenover de aard van het burgerschap en de taken van het nationale economisch beleid ten aanzien van de globalisering (Barry e. a., 1996; Hindess, 1998). De drie centrale elementen in deze mentaliteitswijziging verwijzen naar het verwerpen van het "sociale" overheidsproject, naar de uitbreiding van de marktmethodes tot activiteiten waarvoorheen geen markten bestonden en naar de ontwikkeling van controlemechanismen die op een indirecte wijze de individuen tot het maken van vrije keuzen aansporen.

Het eerste element betreft de poging om enkele problematieken die verbonden zijn met het begrip "samenleving" en de "logica van de sociale zekerheid", over boord te zetten. In de sociale opvattingen van de regering moet het collectief welbevinden beschermd worden tegen bedreigingen die voortvloeiën uit de industriële maatschappij "door in te werken op de sociale en economische verhoudingen die de samenleving samenhouden" (Walters, 1996: 210). Neoliberalen beweren dat deze opvattingen over het aanbieden van maatschappelijke oplossingen voor collectieve problemen heeft gefaald, ook in het eminente geval van het beschermen van de soevereine Canadese cultuur of nationale identiteit, daar in dit laatste geval dit gepaard ging met dure, contraproductieve en niet flexibele bureaucratische mechanismen.⁸ In plaats daarvan moet men het terrein van het regeringsingrijpen opnieuw conceptualiseren: niet de instabiele eenheid van de Canadese "samenleving" moet de plaats zijn voor solidariteit, sociale betrekkingen, veiligheid en collectieve verplichtingen, maar wel de onafhankelijke capaciteiten van individuen, gezinnen, bedrijven, vrijwillige organisaties en gemeenschappen. Voor neoliberalen is het zoals Margaret Thatcher ooit zei: "Er gaat niets boven de maatschappij. Er bestaan (enkel) individuele mannen en vrouwen, en er bestaan gezinnen (...), mensen moeten eerst voor zichzelf zorgen." (Geciteerd in

Dean, 1999: 151). Het voorschrift luidt dat men oplossingen die gebaseerd zijn op de idee van collectief welzijn of universele sociale rechten, moet afzweren ten gunste van een *enabling state* (de voorwaarden bevorderende staat) (Rose, 1999: 142) die de capaciteiten van individuen kan verhogen of die "gemeenschappen" kan aansporen om hun onafhankelijke en vrije stem te verheffen, zelf hun ondernemingen te starten en zelf hun verantwoordelijkheid te nemen. Het neoliberalisme entte een ethos op het regeringsoptreden waardoor de individuen betoverd worden om al hun activiteiten alleen nog maar te zien als die van vrije ondernemers en nijvere verzamelaars van individueel menselijk kapitaal.

In Canada gaan de debatten hierover ten minste drie decennia terug met discussies over de vrijhandel. In de late jaren tachtig beweerde men dat Canada's "verouderde en ondermaats presterende industriële economie" enkel vernieuwd kon worden door haar bloot te stellen aan de concurrentie van de continentale vrije markt van goederen en diensten, door het afschaffen van de subsidies en door het afzweren van alle niet-marktgerichte doelstellingen zoals de nationale zelfvoorziening en de soevereine controle over de hulpbronnen. Alleen onder de juiste competitieve voorwaarden konden individuele Canadese bedrijven, technologieën, ondernemers en zelfs culturele producenten leren uit te blinken in het produceren van die dingen waarin ze de beste zijn, én konden ze hun hulpmiddelen leren focussen op productievere en efficiëntere activiteiten ten einde in de nieuwe globale economie een "internationaal competitief succes" te bereiken (Porter 1991: 376). In de jaren negentig was dit project dat een actief burgerschap wilde voortbrengen, niet langer meer marginaal, maar een sleutelelement geworden bij het opnieuw modelleren van beleidsprogramma's met betrekking tot de immigratie (Arat-Koc, 1999) en de basisarchitectuur van de welvaartsstaat (zie het liberale regeerprogramma of "Green Paper" *Improving Social Security in Canada*, Barlow en Campbell, 1995).

Men kan dit project niet uitsluitend verklaren uit een soort nostalgisch terugverlangen naar het subject van de Protestantse Ethiek en naar de extensieve accumulatieregimes van het *laissez-faire*-kapitalisme, want het betreft hier een beleid dat ook de "gouvernementalisering van de regering" nastreeft (Dean, 1999).⁹ Het neoliberale plan wil

tevens de regeringsinstellingen radicaal veranderen door hun activiteiten anders te conceptualiseren door er een reeks van markten in te zien met diensten waarvoor de burgers of belastingbetalers mogen kiezen om ze te “consumeren”. Kortom, de regering betreedt de markt als consument, privatiseert haar bedrijven en diensten en besteedt die daarna uit aan privé-ondernemers.

De blauwdrukken voor een radicale “gouvernementalisering van de regering” werden in Canada in de vroege jaren negentig uitgewerkt door de Conservatieve regering van Klein in de provincie Alberta en kort daarna in Ontario via de “revolutie van het gezonde verstand”. De regering Klein wilde niet alleen staatsbedrijven privatiseren, maar wilde ook, zoals de premier zei, werk maken van “het verdrijven van de regering uit de business van het bedrijven van business” door zich te ontdoen van de provinciale regelgeving (arbeid, veiligheid, bouw, landbouw en milieu), het beheren van de geboorte-, overlijdens- en trouwregisters en toelatingen, het bouwen en onderhouden van snelwegen en van het verstrekken van een breed gamma van prestaties in de gezondheidszorg, het welzijnswerk en de gezinshulp (Jeffrey, 1999). Deze taken werden aangeboden aan ondernemers. Industrieën mochten zichzelf reguleren. Aldus konden de Charter Schools in Alberta en Ontario hun schoolbesturen toestaan zich te specialiseren in bepaalde studierichtingen (kunsten, godsdienst, leermethodes, enz.) en nieuwe onderwijsmarkten voor studenten met behulp van provinciale subsidies scheppen. Dit scheppen van markten waar die voordien niet bestonden, kan men zien als een aspect van de politiek-culturele optuiging van het neoliberalisme. De idee is dat overheidsdiensten (zo niet alle sferen van het sociaal-politieke leven) efficiënter, betrouwbaarder en beter in overeenstemming met de wensen van de burgers kunnen worden georganiseerd, indien ze maar hun waarde door concurrentie op de vrije markt kunnen aantonen.

Het neoliberalisme appelleert voortdurend aan de vrijheid. Het wil de keuzevrijheid van de markt via de reorganisatie van de regering garanderen en door de samenleving laten legitimeren. Zo draagt het neoliberalisme ook “indirect middelen aan voor het bewaken en reguleren van de markt” (Dean, 1999: 149). Het neoliberale project verwijst ook naar het gebruik van indirecte overheidstechnieken, zoals boekhoudkundige en budgettaire procedures, audits, doelstellingen en standaarden die zowel de autonomie als de vrije keu-

ze van individuen en marktspelers cultiveren om hen te disciplineren door van op afstand in te werken op hun prestaties (Rose, 1999: 146). Het paradigmatische voorbeeld in deze is de nieuwe provinciale liberale regering die in Brits Columbia een “Core Services Review” liet uitvoeren om volgens een “moderne, klantvriendelijke overheid” te scheppen (Campbell, 2001). Door het testen van het “openbaar belang”, de “efficiency” en de “verantwoordelijkheidszin” konden alle ministeries en regeringsprogramma’s hun activiteiten¹⁰ legitimeren. Maar het hele onderzoek werd geïnspireerd door nogal arbitraire “financiële doelstellingen” die de uitgaven van elk ministerie met 20, 25 of 50 procent over een periode van drie jaren wilden verminderen (Lavoie, 2001). Deze arbitraire financiële doelstellingen waren een middel om de ministeries op te voeden in de neoliberale kunst van het meedogenloos en “creatief” herformuleren van de “basisfuncties en verantwoordelijkheden”, om te beslissen welke diensten men kan opheffen, welke men moet verstrekken door “niet-overheidsdiensten” en hoe men de “hoogste waarde voor de dollar van de belastingbetaler” kan aanbieden (Government of British Columbia, 2001). De kern van de zaak is dus dat de neoliberale praktijken via een breder cultureel project worden aangeleerd en gepromoot en dat daardoor individuen, organisaties, ministeries en gemeenschappen zich verplicht zien tot het leveren van de gevraagde prestaties.

Het Canadese neoliberalisme is complex, zeker als men de onderling twistende politieke actoren en partijen in kaart brengt. Het neoliberalisme is immers noch een gesloten regeermentaliteit, noch een *fait accompli*. Rose suggereert daarom het gebruik van de term “geavanceerd liberalisme” om alle regeervormen die “berusten op de activering van de krachten van de burgers” te beschrijven (1999: 166). Er bestaat meer dan één vorm van operationeel neoliberalisme. Centraal in de politieke verdeeldheid met haar culturele oorlogen staan drie versies van het neoliberale project: (a) er is de federale liberale versie die de Tony Blair/Gerhard Schröder-lijn van fiscale discipline/politiek bewustzijn, namelijk het “hand up, not hand out”-model, lijkt te volgen; (b) de versie van de “conservatieve ondernemersvleugel” van de regeringen van Alberta, Ontario en Brits Columbia voor wie de veralgemening van de concurrentiële marktvoorwaarden voorop staat; (c) de “sociaal-conservatieve” of neoconservatieve versie van de federale Reform Party/Canadian Alliance die de morele regulering van de staat en

de disciplinerende functie van de markt bevoorrecht (Denis, 1995). Het neoliberale project van de federale Liberal Party werd in de jaren negentig ondermijnd door de tegenstellingen tussen het fiscale bezuinigingsprogramma van de minister van Financiën en de sociaal-democratische vleugel van de partij die haar trouw betoonde aan het begrip "Just Society" (Barlow en Campbell, 1995) en aan de interventionistische richtlijnen van de "voortuitstrevende concurrentiekracht" (Bradford, 1999). Van de andere kant toont het voorbije debat van zowel de Reform Party als van de Canadian Alliance aan dat het verenigen van de ondernemersidealen met de conservatieve idealen van het rechtse neoliberalisme tot moeilijkheden leidt.¹¹

Ondanks deze verdeeldheid blijft het evenwel zeer moeilijk, zeker via de traditionele verkiezingsstrijd, om het neoliberalisme uit te dagen. Het is ook een kwestie van hoe de "moderne, op de klant gerichte regering" erin slaagt te regeren door het politieke te doen "verdwijnen". Zo worden de activiteiten van de federale en provinciale regeringen gepresenteerd alsof ze kaderen in de continentale en globale context van de handelsverdragen en de concurrentie voor investeringen. Daarbij wordt de ruimte voor debat over belangrijke issues met betrekking tot sociale rechtvaardigheid en de burgerschapsrechten ten zeerste beperkt gehouden, daar de regering het debat verplaatst naar kwesties als kosten, prioritaire keuzen, efficiency, verantwoordelijkheidszin en de "voortdurende verbetering" van de te leveren diensten. De grensvervagingen tussen het publieke en het openbare verplaatsten vele elementen in de besluitvorming uit het gezichtsveld van het publiek door ze aan de controle van privé-ondernemers over te laten. De relatie tussen de staat en de burger werd gehermodelleerd op basis van de warenverhoudingen (Carroll, 2001) en de technocratische betrekkingen (zoals geanalyseerd door Habermas, 1970, 1989). Uiteindelijk werd de hele cultureel-politieke conceptualisering van de gemeenschap en de staat getransformeerd door de notie dat de goede samenleving er eentje moet zijn die alleen maar de middelen en de capacitei-

ten verschaft waardoor de burgers en de consumenten zich autonoom maken, hun eigen risico's leren dragen, hun zelfrealisering verwerkelijken onder concurrerende materiële omstandigheden en verantwoordelijk leren handelen volgens hun eigen capaciteiten en vrijheden. Het ziet er dus naar uit dat slechts weinig politieke ruimte overschiet om de negatieve gevolgen van deze regelingen in vraag te stellen, tenzij men de geïnstitutionaliseerde houding aanneemt die het 'slachtoffer de schuld geeft'.

Het ziet er dus naar uit dat slechts weinig politieke ruimte overschiet om de negatieve gevolgen van deze regelingen in vraag te stellen, tenzij men de geïnstitutionaliseerde houding aanneemt die het 'slachtoffer de schuld geeft'.

De manier waarop men de nadruk legt op de vrije keuze en de autonomie is een middel om de subjecten te binden aan de nieuwe controlecircuits en om de verzetsvormen en -mogelijkheden te beperken, wat meer is dan het alleen maar veilig stellen van een permanente legitimering van en consensusvorming rond het neoliberalisme. Nu de staat de bevoegdheden om direct in de maatschappij en de markt in te grijpen heeft afgestaan, duiken er nieuwe circuits op die het probleem "van wie wat krijgt", controleren en die bepalen wie welke prestatienormen moet halen, wie een verantwoordelijke, nuttige, actieve burger is en wie bekwaam mag worden geacht om "zijn eigen risico's te lopen" (Dean, 1999: 168). Zij bepalen wie een "risico loopt", dus onbekwaam is om op een verantwoorde wijze verantwoordelijk voor zichzelf te zorgen en daarom nood heeft aan een doelbewuste interventie, aan disciplinaire procedures of opsluiting. Deze redenering kan in het verminderen van de uitkeringen en het afschaffen van de ziektekostenverzekering voor ouderen en gehandicapten liefdevolle strafmaatregelen zien om de slachtoffers te trainen in het zelf verantwoordelijkheid leren dragen voor de eigen kostwinning en gezondheid. Naarmate men de neoliberale vermarkting van de samenleving via het insijpelen van de zelfregulerende modellen van het "actief burgerschap" bevordert, aanvaardt men ook het "risicomanagement" dat met behulp van public-relations-strategieën het protest tracht te ontzenuwen en de potentiële bronnen van ontwrichting en schade wil minimaliseren of uit te schakelen. De antiglobaliseringsbeweging valt precies deze

technocratische managementstijl aan in een poging om het "politieke" terug aan de onderhandelingsstafel van de openbare besluitvorming te brengen (zonder noodzakelijk opnieuw te willen investeren in sociale modellen om te regeren) en om de culturele basisvoorwaarden voor wat mogelijk is opnieuw te bekijken. In de context van de neoliberalisering kan deze beweging zichzelf als een vorm van "actief burgerschap" positioneren en een model voortbrengen waarin het ethisch burgerschap, de gelijkheid van participatie en de participatiedemocratie zich als een "actieve" levenswijze laten definiëren om tegen de disciplinerende vormen van de marktrationaliteit in te gaan.

5. VERZETSINITIATIEVEN: THE DOUBLE MOVEMENT'S SECOND ACT?

De antiglobaliseringsbeweging die door haar activisten in toenemende mate begrepen wordt als een strijd tegen het multinationale kapitaal, is één van de meest evidente resultaten van twee decennia neoliberale politiek. Alhoewel in deze analyse de aandacht uitging naar de consolidatie van het neoliberalisme in Canada, is het goed eraan te herinneren dat elke hegemonie een voortdurende verwezenlijking is. Een hegemonie die gebaseerd is op de sociaal en ecologisch problematische logica van het globale, gedereguleerde kapitaal moet uiteindelijk kwetsbaar zijn voor verzet en oppositie. In Canada zijn delen van de arbeidersbeweging vanaf de vroege jaren tachtig belangrijke haarden van verzet tegen het neoliberale beleid geweest. De grote vakbonden en de arbeidersleiders hebben een nieuwe stijl van "social unionism" – het binnenbrengen van de vakbond in de gemeenschap – en van "movement politics" – het binnenbrengen van de gemeenschap in de vakbond – ontwikkeld (Russell, 1997: 129). Zoals de CAW in haar congresdocument "From False Solutions to Growing Protest: Recapturing the Agenda" uit 1996 verklaarde:

"Verzet is een strategie en soms is het de beste strategie. Wanneer je terugvecht, bevestig je je onafhankelijkheid; win je een toevallige strijd, dan verzwak je de andere kant. Altijd vertegenwoordigt het verzet een cruciale stap bij het in leven houden van bepaalde ideeën en het scheppen van de mogelijkheid om in de toekomst meer ontwikkelde strategieën te ontwerpen." ("The Road Ahead", 1996).

Te beginnen met het provinciale "bezuinigingsprogramma" van 1981 in Brits Columbia en daarna met de handelsverdragen en de massale bezui-

nigingen in de openbare sector die in 1995 door de Tories in Ontario werden afgekondigd, werden de meeste van deze zichtbare rooftochten van het neoliberale beleid ontvangen op massale verzetscampagnes, waarbij bondgenootschappen tussen de arbeidersklasse en andere bewegingen werden afgesloten en verscheidene vormen van collectieve acties, inclusief beperkte politieke stakingen, werden georganiseerd (Bleyer, 1997; Carroll en Ratner, 1989; Chernomas en Black, 1996; Palmer, 1998). Zoals in andere landen bleven echter de neoliberale regeringen doof voor dit vertoon van verzet. De oppositie zelf was verdeeld tussen zij die trouw bleven aan het sociaal-democratisch electoralisme en de meer militante bewegingen. De eerste groep probeerde de beweging te verzwakken ten einde de stakingen voor hun electoraal doel te gebruiken, terwijl de militante groepen een pragmatisch politiek programma ontbeerden. Dit zichtbaar verzet heeft allicht de aandacht van de publieke opinie gewonnen voor de sociale programma's en voor het verminderen van de werkloosheid (McQuaig, 1995: 33-36; Greenspon, 1998b) en dat werkte als een dwangmiddel op de regering die gevoelig was voor de opiniepeilingen.

Regionale en nationale campagnes tegen de neoliberale beleidsmaatregelen verschaften een organisatorische en culturele basis aan verzetsinitiatieven op wereldschaal. In de herfst van 1997 verierf het massale protest aan de University of British Columbia tegen een bijeenkomst op de campus van de premiers van de Asian Pacific Economic Cooperation (APEC) (met de daarna afgezette Indonesische dictator Soeharto) grote belangstelling van de media, omdat toen de studenten lastige vragen stelden over de mensenrechten in het globale systeem, hetgeen de federale regering erg in verlegenheid bracht. De strenge maatregelen door de regering genomen om het protest te onderdrukken, werkten als een boemerang toen de RCMP televisiebeelden van het geweld tegen de vreedzame betogers uitzond. Dit lokte een openbaar onderzoek uit waarvan het verslag pas op 21 augustus 2001 bekend werd gemaakt en waarin werd bericht over de politie-uitspattingen en de schendingen van de grondwettelijke rechten. Zo bleek dat vanuit het kabinet van de premier was ingegrepen bij het nemen van de veiligheidsmaatregelen. De conclusie was dat burgers het recht hebben om niet alleen hun politiek protest te laten horen, maar ook om politiek zichtbaar te protesteren (Valpy, 2001).

In de grotere coalitiegroepen die zich vormden tegen het initiële FTA-verdrag van 1989, werd een traject naar minder nationalistisch-defensieve eisen en naar meer internationalistische kritiek afgelegd. Dat traject liep in de pas met de transnationale versterking van het neoliberalisme. Het Pro-Canada Network dat in de late jaren tachtig vakbonden en plaatselijke groepen samenbracht in hun strijd tegen de FTA, herdoopte zich tijdens de actie tegen de NAFTA tot het Action Canada Network en bewoog zich sindsdien onder de naam "Common Frontiers" aan de spits van een progressieve coalitie van vakbondsmilitanten, ecologen en andere activisten in de landen van de NAFTA. Met de uitbreidingsplannen van de NAFTA om in 1996 ook Chili op te nemen en om later via het Free Trade Agreement of the Americas (FTAA) de rest van het Westelijk halfrond te groeperen, hebben Common Frontiers en andere groepen hun werk verder geinternationaliseerd, zoals bleek uit de People's Summit of the Americas die in april 1998 te Santiago werd gehouden en die focuste op de vorming van een sociale alliantie voor het Westelijk halfrond rond concrete en leefbare alternatieven voor de neoliberale agenda (*Alternatives for the Americas*, 1999).

De Council of Canadians illustreert een gelijkaardig internationaliseringstraject. Vanaf het begin focuste de Council als een progressief-nationalistische beweging op de Amerikaanse dreiging die de FTA stelde voor de Canadese onafhankelijkheid. De Council vond zichzelf in de jaren negentig opnieuw uit rond een oppositionele "burgeragenda". Op basis van deze lessen speelde de Council een sleutelrol in het verzet tegen het Multilateral Agreement on Investment (MAI) in 1998. Het succes van de Council bij het opvissen van een ontwerptekst van het supergeheime verdrag en de beslissing om de tekst op de website van de *Multinational Monitor* te plaatsen, droegen bij aan het katalyseren van een wereldwijde anti-MAI-coalitie en aan het plaatsen van een bredere oproep voor democratie in het wereldbestuur. In het zog van de nederlaag van de MAI produceerde de Council een ontwerptekst "Citizen's MAI", die uitdrukkelijk gebaseerd is op de UN Universal Declaration of Human Rights en bedoeld was als een werkdokument om de vooruitstrevende bewegingen van zowel het Noorden als het Zuiden te ondersteunen bij het ontwikkelen van een alternatieve MAI.

Toen de jaren negentig ten einde liepen kwamen groepen zoals de Council of Canadians, de CAW en een ontluikende internationalistische jeugdbeweging samen met hun tegenhangers uit de USA en elders tijdens een week van massale protesten tegen de WTO-top in Seattle. Volgens Tony Clarke (2000) waren de protesten in Seattle een belangrijke aanval op de legitimiteit van het opkomende globale systeem van samenwerkingsverbanden tussen regeringen en grote bedrijven die sinds de val van het Sovjetblok de wereld hadden geregeerd. Tot aan Seattle hadden de neoliberale leerstellingen die de deregulering van handel, financiën en investeringen vroegen, een virtueel ongehinderde vooruitgang geboekt op internationaal niveau, waardoor deze de facto de status van de "officiële ideologie" van de nieuwe wereldorde hadden verworven. De betogers van Seattle daagden dit ogenschijnlijk onvermijdelijke proces uit door te stellen dat de WTO niet gewoon een nieuw politiek agentschap, maar een "centraal stuk van een nieuw systeem van globale economische besturing" was, die bestemd was om de belangen van de transnationale bedrijven te behartigen ten koste van de democratische rechten en vrijheden van de volkeren in de wereld (Clarke, 200: 9). De protesten betroffen ook de globalisering die niet spoorde met de democratische besluitvormingsprocessen en de bescherming van "sociale" waarden zoals het menselijk welzijn en de natuurlijke omgeving.

De Battle of Seattle en de daaropvolgende massa-protesten in Windsor, Ontario (verzet tegen de samenkomst van de Organization of American States in juni 2000) en Québec City (verzet tegen de samenkomst van de FTAA in april 2001) wijzen op een zekere dialectiek in de strijd tegen het neoliberale beleid in Canada en elders. Met de consolidatie van het neoliberalisme en de Aziatische crisis van juli 1997 groeide het besef bij de bevolking en zelfs bij de elites dat er grenzen aan de globalisering moesten worden gesteld, zeker voor wat betreft de financiële transacties (Wade en Veneroso, 1998). Stephen Gill suggereerde dat hier mogelijk het tweede bedrijf is in Polanyi's "double movement" dat reeds in opvoering is en een antwoord is op de vernietigende invloed van de markt door "deze sociaal-politieke krachten die een meer democratische controle willen uitoefenen over het politieke leven" (1995: 67). Canada met zijn verdeelde staat, extraverte economie, zeer genuanceerde etnische politiek en neo-

liberale regeringen, laat internationale verzetsvormen op zich afkomen. Dat suggereert dat het "tweede bedrijf" al aan de gang is. In de politiek repressieve nadagen van 11 september 2001 zal dat "tweede bedrijf" veel creatieve improvisatie vergen.

(vertaling: André Mommen)

REFERENTIES

- Albo, Greg, en Jane Jenson. 1997. "Remapping Canada: The State in the Era of Globalization", pp. 215-39 in *Understanding Canada: Building on the New Canadian Political Economy*, edited by Wallace Clement. Montreal: McGill-Queens University Press.
- Alternatives for the Americas: Building a People's Hemispheric Agreement*. 1999. Ottawa: Canadian Centre for Policy Alternatives.
- Arat-Koc, Sedef. 1999. "Neo-liberalism, State Restructuring and Immigration: Changes in Canadian Policies in the 1990s", in *Journal of Canadian Studies*, 34(2): 31-56.
- Barlow, Maude en Bruce Campbell. 1995. *Straight Through the Heart: How the Liberals Abandoned the Just Society and What Canadians Can Do About It*. Toronto: HarperCollins.
- Barry, Andrew, Thomas Osborne en Nikolas Rose (eds). 1996. *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*. Chicago: University of Chicago Press.
- Biggs, Lesley en Mark Stobbe (eds). 1991. *Devine Rule in Saskatchewan: A Decade of Hope and Hardship*. Saskatoon: Fifth House Publishers.
- Bleyer, Peter. 1997. "Coalitions of Social Movements as Agencies for Social Change: The Case of the Action Canada Network", pp. 134-50 in *Organizing Dissent: Contemporary Social Movements in Theory and Practice*, edited by William K. Carroll. Toronto: Garmond Press.
- Bradford, Neil. 1999. "The Policy Influence of Economic Ideas: Interests, Institutions and Innovation in Canada", in *Studies in Political Economy*, 59 (Summer): 17-60
- Brodie, Janine. 1997. "The New Political Economy of Regions", pp. 240-61 in *Understanding Canada: Building on the New Canadian Political Economy*, edited by Wallace Clement. Montreal: McGill-Queens University Press.
- Cairns, Alan. 1994. "An Election to be Remembered: Canada 1993", in *Canadian Public Policy*, 20(3): 219-234.
- Campbell, Gordon. 2001. "Letter from the Premier to Cabinet Ministers, (July 31, 2001)", Victoria, Government of British Columbia.
- Carroll, William K. 1990. "Restructuring Capital, Reorganizing Consent: Gramsci, Political Economy, and Canada", in *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 27(3): 390-416.
- Carroll, William K. 1993. "Canada in the Crisis: Transformations in Capital Structure and Political Strategy", pp 216-245 in Henk Overbeek (ed.) *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980's*. Londen: Routledge
- Carroll, William K. 2001. "Undoing the End of History: Canada-Centred Reflections on the Challenge of Globalization", in *Socialist Studies Bulletin*, 63-64: 5-31.
- Carroll, William K., en R.S. Ratner. 1989. "Social Democracy, Neo-Conservatism and Hegemonic Crisis in British Columbia", in *Critical Sociology*, 16(1):29-53.
- Carroll, William en Murray Shaw. 2001. "Consolidating a Neoliberal Policy Bloc in Canada, 1976 to 1996", in *Canadian Public Policy*, 27 (2): 195-216.
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society*. Malden, MASS: Blackwell.
- Centre for Social Justice. 1998. *The Growing Gap*. Toronto: Centre for Social Justice.
- Chernomas, Robert en Errol Black. 1996. "What Kind of Capitalism? The Revival of Class Struggle in Canada", in *Monthly Review* 48(1): 23-34.
- Chow, Frank. 1993. "Recent Trends in Canadian Direct Investment Abroad – the Rise of Canadian Multinationals", in *Canadian Economic Observer*, 6(12): 4.1-4.13.
- Clarke, Tony. 2000. "Taking on the WTO: Lessons from the Battle of Seattle", in *Studies in Political Economy*, 62: 7-16.
- Dean, Mitchell. 1999. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Londen: Sage Publications.
- Denis, Claude. 1995. "'Government Can Do Whatever It Wants': Moral Regulation in Ralph Klein's Alberta", in *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 32(3): 365-383
- Dobbin, Murray. 1998. *The Myth of the Good Corporate Citizen: Democracy under the rule of Big Business*. Toronto: Stoddard.
- Finn, Ed. 1998. "Provinces Following the BCNI's Decentralization Script", in *CCPA Monitor*, 5(1):4, 1.
- Foucault, Michel. 1991. "Governmentality", pp. 87-104 in Burchell, G., C. Gordon en P. Miller (eds) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago, University of Chicago Press.
- Frum, David. 1998. "Psst. Don't Look Now but the Tories Are Headed for a Fall: Reform's Unite the Right Strategy is Moving Ahead", in *Financial Post* June 6: 22.
- Fuller, Colleen. 1998. "More and More Health Care Services Being Privatized", in *CCPA Monitor* 4(9):1, 6, 9.
- Gill, Stephen. 1995. "Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s", in Björn Hettne (ed.) *International Political Economy: Understanding Global Disorder*. Halifax: Fernwood Books.
- Government of British Columbia. 2001. "Guidelines for Core Services Review", Government of British Columbia, August 2.
- Greenspon, Edward. 1998a. "Health care not the only Casualty of Federal Cutbacks", in *Toronto Globe and Mail*, 19 December, A9.
- 1998b. "Health care tops list of Concerns", in *Toronto Globe and Mail*, 11 July, A4.

- Habermas, Jürgen. 1970. *Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen. 1989. *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historian's Debate*. Cambridge, Ma.: MIT Press.
- Harrison, Trevor. 1995. *Of Passionate Intensity: Right-Wing Populism and the Reform Party of Canada*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hart, Michael. 1998. "The FTA at 10", in *Toronto Globe and Mail*, 31 December, A23.
- Hindess, Barry. 1998. "Neo-Liberalism and the National Economy", in Dean, Mitchell en Barry Hindess (eds) *Governing Australia: Studies in Contemporary Rationalities of Government*. Cambridge: Cambridge University Press
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift*. Princeton: Princeton University Press
- Jackson, Andrew. 1998. "Impacts of the Free Trade Agreement (FTA) and the North American Free Trade Agreement (NAFTA) on Canadian Labour Markets and Labour and Social Standards", in Canadian Labour Congress -- Policy: Reports and Notes, (7) .
- Jeffrey, Brooke. 1999. *Hard Right Turn: The New Face of Neo-Conservatism in Canada*. Toronto: HarperCollins.
- Lavoie, Judith. 2001. "Campbell Promises Cuts Will Be as Painless as Possible", in *Victoria Times Colonist*, October 1: A1.
- Laxer, Gordon en Trevor Harrison (eds.). 1995. *Trojan Horse: Alberta and the Future of Canada*. Montreal: Black Rose Books.
- Little, Bruce. 1999. "Paul Martin: The Turnaround Man", in *Toronto Globe and Mail*, 13 February, B1, B4.
- MacKinnon, Mark. 1999. "Foreign Ownership is on the Rise" in *Toronto Globe and Mail*, 1 February, B1, B7.
- McLeod, Ian. 1994. *Under Siege: The Federal NDP in the Nineties*. Toronto: Lorimer.
- McQuaig, Linda. 1995. *Shooting the Hippo: Death by Deficit and Other Canadian Myths*. Toronto: Penguin Books.
- Menzies, Heather. 1996. *Whose Brave New World? The Information Highway and the New Economy*. Toronto: Between the Lines.
- Organization for Economic Co-operation and Development. 1998. *International Direct Investment Statistical Yearbook*. Paris: OECD.
- Overbeek, Henk en Kees van der Pijl. 1993. "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony: Neo-Liberalism and the Unmaking of the Post-War Order", pp. 1-27 in *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy*, edited by Henk Overbeek. New York: Routledge.
- Palmer, Bryan. 1998. "Ontario Update: Where Ya at, General Strike!?", in *Canadian Dimension*, 32(5):20-23.
- Palmer, Bryan D. 1994. *Capitalism Comes to the Backcountry*. Toronto: Between the Lines.
- Panitch, Leo. 1987. "Capitalist restructuring and labour strategies", in *Studies in Political Economy*, 24: 131-49.
- Panitch, Leo, en Donald Swartz. 1993. *The Assault on Trade Union Freedoms*. Toronto: Garamond Press.
- Persky, Stan. 1983. *Bennett II*. Vancouver: New Star Books.
- Porter, Michael. 1991. *Canada at the Crossroads: The Reality of a New Competitive Environment*. Ottawa : Business Council on National Issues and Minister of Supply and Services.
- "The Road Ahead." 1996. *Canadian Dimension*, 30(6): 23-27.
- Robinson, Lukin. 1996. "The Ontario Election and After" in *Monthly Review* 47(9):19-23.
- Rose, Nikolas. 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell, Bob. 1997. "Reinventing a Labour Movement?", pp. 117-33 in William K. Carroll(ed.) *Organizing Dissent: Contemporary Social Movements in Theory and Practice*. Toronto: Garamond Press.
- Salée, Daniel, en William Coleman. 1997. "The Challenges of the Quebec Question: Paradigm, Counter-Paradigm, and..?", pp. 262-85 in Wallace Clement (ed.) *Understanding Canada: Building on the New Canadian Political Economy*. Montreal: McGill-Queens University Press.
- Scofield, Heather. 1998. "Canada Adjusts to Free-Trade Realities", in *Toronto Globe and Mail*, 31 December, B1, B4.
- Stanford, Jim. 1999. *Paper Boom: Why real Prosperity Requires a new Approach to Canada's Economy*. Toronto: Lorimer.
- Smith, Murray E.G. en K.W. Taylor. 1996. "Profitability Crisis and the Erosion of Popular Prosperity: The Canadian Economy, 1947-1991", in *Studies in Political Economy*, 49:101-30.
- Statistics Canada. 2001. "Canada's International Investment Position, 2000", in Cat no. 67-202. Ottawa: Minister of Industry.
- Taft, Kevin. 1997. *Shredding the Public Interest: Ralph Klein and 25 Years of One-Party Government*. Edmonton: University of Alberta Press and Parkland Institute.
- Thomas, Kenneth P. 1997. "'Corporate Welfare' Campaigns in North America", in *New Political Economy* 2(1):117-26, 1.
- Valpy, Michael. 2001. "APEC's bitter lessons" in *Toronto Globe and Mail*, 9 August.
- Wade, Robert, en Frank Veneroso. 1998. "The gathering slump and the battle over capital controls", in *New Left Review*, 231: 13-42.
- Walkom, Thomas. 1994. *Rae Days*. Toronto: Key Porter Books.
- Walters, William. 1996. "The Demise of Unemployment?", in *Politics and Society*, 24(3): 197-219.
- Winter, James. 1997. *Democracy's Oxygen: How Corporations Control the News*. Montreal: Black Rose Books.
- Workman, Thom. 1996. *Banking on Deception: The Discourse of Fiscal Crisis*. Halifax: Fernwood Publishing.

NOTEN

1. Zie Stanford (1999). Tenzij anders aangeduid komen de geciteerde cijfers in deze en in de volgende paragraaf uit deze bron.
2. Zie Canadian Centre for Policy Alternatives *Monitor* 4(6), november 1997, blz. 1.
3. De *loonie* (van *lunatic* of gek) is in de omgangstaal de aanduiding voor het Canadese muntstuk van 1 dollar dat sinds de jaren negentig het overeenkomstige dollarbriefje vervangt nadat de waarde ervan door jaren van inflatie was uitgehold. Dit muntstuk draagt de kop van een ijsduiker of *loon*. Vandaar deze woordspeling.
4. Als percentage van het Canadese overheidsinkomen daalden de bedrijfsbelastingen van 13,6 procent tot 6,9 procent van het totaal tussen 1975 en 1993. In de G5 daalden deze belastingen van 9,6 procent in 1975 tot 7,4 procent van het totaal in 1993 en in de US van 10,8 tot 7,9 procent (Thomas, 1997).
5. Brodie merkt op dat de eerste National Policy een laat-industrialisatie-ontwikkelingsstrategie was die de vroegere kolonies van Brits Noord-Amerika politiek integreerden in "an east-west economy, leaving in its wake an industrializing and diversified centre [Ontario], a deindustrialized east, and a primary-exporting western hinterland" (1997: 252). De tweede National Policy van de jaren vijftig en zestig was een Fordistisch-Keynesiaans programma dat specifiek een geliberaliseerd handelsregime onderschreef, hier vooral met de Verenigde Staten, en dat een welvaartsstaat combineerde met initiatieven voor vraagmanagement en regionale ontwikkelingsprogramma's ten einde de welvaart ruimtelijk te herverdelen, waardoor de sociale spanningen die verband hielden met de ongelijkmatige ontwikkeling verwaterden (254).
6. Zoals Chernomas en Black (1996) aanstippen waren de enorme verminderingen van de werkloosheidsuitkeringen in 1995 niet enkel bedoeld om geld te besparen, maar ook om de concurrentie op de arbeidsmarkt te vermeerderen door een beduidende deel van de werkloze arbeidsbevolking te verarmen. Als gevolg van deze bezuinigingen kreeg slechts een minderheid van de werklozen toegang tot de uitkeringen, een situatie die overeenstemde met de geldende werkloosheidsverzekering in de USA.
7. Finn (1998: 4) stelt dat dezelfde ontbindingsagenda die zonder succes via een nationaal referendum werd bevorderd via het Charlottetown Akkoord van 1992, recentelijk werd voortgezet op "geleidelijke, ondemocratische wijze in zittingen achter gesloten deuren tussen provinciale premiers en Ottawa."
8. Het sleuteldocument waarin een poging werd ondernomen om deze transitie van een sociale naar een neoliberale mentaliteit van regeren te rechtvaardigen, vindt men bij de Macdonald Commission van 1985 (de *Royal Commission on the Economic Union and Development Prospects for Canada*).
9. In het langdurige proces van de "gouvernementalisering van de staat" in Europa en in het Westen, zoals dat door Foucault en zijn volgelingen werd geanalyseerd, ontwikkelt zich de verdenking dat de staat "teveel regeert" als een definitief traject van politieke rationaliteit (Foucault, 1991). Naarmate de taken van de moderne regering zich in steeds sterkere mate richtten op het beheersen van de vitale processen van de nationale bevolking (biologisch, psychologisch, demografisch, economisch, sociaal, enz.), werd deze politieke rationaliteit beschouwd als een spel van "natuurlijke wetten" die deze processen beheersen, die dus *sui generis* en buiten de competentie van de formele regeringsmechanismen staan, waardoor ze niet vatbaar zijn voor *direct* overheidsingrijpen. Als gevolg hiervan werd de sfeer van het overheidsingrijpen verengd tot pogingen om de weg te wijzen, te leiden of de vrije en onafhankelijke keuzen van individuen vorm te geven in overeenstemming met de logica die inherent is aan de biologische, economische en sociale sferen van hun activiteiten. De regering wordt verplicht te erkennen dat er een grens bestaat aan haar eigen activiteiten ten einde de inherente "krachten" van de bevolking optimaal te ontwikkelen. Ze mag geen poging ondernemen om zoals in een politiestaat alle aspecten van het leven tot in het kleinste detail te regelen, maar ze moet de voorwaarden voor de ontwikkeling van een gezonde, bloeiende, productieve, welvarende en sociaal geïntegreerde bevolking scheppen en administreren. De "gouvernementalisering van de regering" vertegenwoordigt de volgende fase in deze herconceptualisering van de overheidsopdracht. De markt en de vitale processen worden niet alleen gezien als zijnde in bezit van een onafhankelijke "natuurlijke" logica, maar de regering moet ook nieuwe en kunstmatige markten scheppen voor het leveren van staatsdiensten waarvoor eerder geen markten bestonden, waardoor het gevaar van het "teveel regeren" voorkomen wordt.
10. De "Guidelines for the Core Services Review" bevatten vijf criteria voor het onderzoek van de kernactiviteiten in de diensten. Ten eerste moet de "test van het openbaar belang" bepalen welk programma bijdraagt tot een "bindend openbaar belang"; ten tweede moet een "haalbaarheidstest" bepalen welk programma betaalbaar is in de "fiscale omgeving"; ten derde moet een "doelmatigheidstest" bepalen of de provinciale regering de meest aangewezen instantie is om de dienst te verstrekken of te programmeren; ten vierde moet een "efficiencytest" bepalen welke bestaande diensten geleverd worden op de meest efficiënte manier; ten vijfde moet een "verantwoordelijkheidstest" uitwijzen of de meest bruikbare mechanismen aangewend worden om de prestaties van de dienstverlener te meten (Government of British Columbia, 2001).
11. De huidige federale oppositiepartij is de Canadian Alliance die in 1999 werd gesticht als het product van een expliciet "contra-hegemonisch" project om een nationaal, rechts sociaal blok van de grote zakelijke en financiële belangen-

groepen uit het Oosten, de Westelijke basisindustrie, de 'postmaterialistische' conservatieven en de gemarginaliseerde Québécois-nationalisten te stichten op basis van de "vier fundamentele principes" van de vroegere leider Preston Manning: fiscaal conservatisme, sociaal conservatisme, plebiscitaire democratie en decentralisatie van de federale macht. Het niet veroveren van een nationale kieskring tijdens de federale verkiezingen in de herfst van 2000 en het overleven van de traditionele conservatieve partij, nl. de Progressive Conservatives, zegt iets over het

probleem om een universeel discours te ontwerpen voor een dergelijke rechtse alliantie in Canada. De Alliance slaagde er niet in om een appel te articuleren dat zich tegelijk kon onderscheiden van het neoliberalisme van de federale Liberalen en de antagonismen kon overwinnen van de Westerse symbolische neoconservatieve oproepen van de Progressive Conservatives tot de minderheden, de vrouwen en de Québécois. Voor meer over de samenstelling van het sociale blok van de Reform Party/Canadian Alliance, zie Frum (1998) en Harrison (1995).

AANKONDIGING

Volkshogeschool Elcker-Ik Antwerpen organiseert met ondersteuning van IMAVO vzw de cursus:

“De indiaan in ons bewustzijn. Een milieufilosofisch spoorzoeken”

Het is populair om als oorzaak van de wantoestanden op milieuvlak het handelen van de mens voor te stellen, meer bepaald de economie, het produceren. “Met de productie verkracht de mens de natuur. De mens heeft geen respect meer voor de natuur : de natuur wordt vernietigd door het menselijk economische handelen. De oorspronkelijke harmonie van de mens met de natuur wordt verbroken.” Dit zijn nogal verspreide populaire opvattingen.

In de lijn van deze populaire opvattingen – die de harmonie tussen mens en natuur als het nastrevenswaardige ideaal zien – is er ook een heropleving van het zogenaamde Indiaans natuurbesef. De Indianen worden voorgesteld als de verpersoonlijking van de ideale, menselijke omgang met de natuur.

Gelden volgende stellingen?

- I. *Het indiaans natuurbesef: moeder aarde*
“De natuur verzorgt de mens als een bekommerde moeder”?
- II. *De edele wilde en het onderscheid tussen mens en dier*
“Door zijn natuurverbondenheid is de wilde een moreel hoogstaand wezen, dat zich niet superieur acht aan de andere levende wezens”?
- III. *Bevrijding door utopie?*
“De Indiaanse samenlevingen zijn voorbeelden van een goede maatschappijvorm. Die utopie moet nagestreefd worden.”?

BEGELEIDING: Guy Quintelier (IMAVO)

PLAATS: Volkshogeschool Elcker-Ik, Breughelstraat 31-33 te 2018 Antwerpen

DATA: dinsdagavonden 21 en 28 mei en 4 juni 2002 vanaf 20u

NODIG: Om organisatorische redenen is het nodig zich tenminste 14 dagen op voorhand in te schrijven. Dit kan telefonisch gebeuren op het nr. 03/218.65.60.